

Større bybranner i Moss

v/Bengt Arild Hermansen

Som mange andre norske byer har også Moss by i tidligere tider blitt hjemsøkt av store og ødeleggende *ildebrander*.

På 1800-tallet ble det gjenfortalt et sagn eller en «myte» i Moss om at byen en gang var blitt reddet fra en større brann av noen kråker som ved høye skrik varslet branntilløpet. Man kjenner til en brann som oppstod i Storgaten 135 tilhørende Erich Olsen Sr. den 28. oktober i 1778, men byfogden skrev ingen ting om kråker i sin beretning om brannen...

Byen hadde på den tid kun to sprøyter, en liten og en stor, men fikk assistanse fra Jernverket med ytterligere to sprøyter. I Richard Olsens bok «Fra det gamle Moss» fortelles det at brannen ble oppdaget så sent at det var med nød og neppe at Erich Olsen med hustru og barn unngikk å brenne inne. Brannmannskapene fikk i det etterfølgende brannforhør særlig ros og takk. Deres innsats ved denne anledning reddet byen fra total ruin. Brannen ble begrenset kun til Storgaten 135 som lå på nordsiden av nåværende Gudegård, men det foreligger ellers ingen eksakt beskrivelse av hva som var foranledningen til brannen.

1807

Den første store brannen brøt ut i Henrich Gerners fabrikkbygning nord i Storgaten søndag morgen 24. mai 1807. Gerner hadde året før overtatt fabrikk. Han hadde planer om tekstilproduksjon i stor skala etter å ha blitt inspirert av den industrielle revolusjonen under et besøk i England. Brannen herjet både fabrikk og tobakkspinneriet og førte til at planen om klesproduksjon i Moss ble lagt til side. Gerner valgte heller å satse på tobakkproduksjon.

Brannen spredte seg raskt oppover Briskebakken (nåværende øvre del av Henrich Gerners gate), hvor hvert hus på begge sider ble lagt i aske. Ilden bredte seg på grunn av den sterke vinden også videre bortover Møllergaten, Gudes gate og samtidig oppover Kongens, gate hvor den stanset ved Finchs apotek, nåværende Kongens gate 22.

Nordre del av Bjerget ble også rammet. I alt varte brannen i åtte timer og 34 hus, i det vesentligste mindre bygninger, strøk med. Mer enn 200 mennesker ble husville, de fleste fattige mennesker som ikke hadde midler til å bygge nye boliger. Brannårsaken ble aldri klarlagt, fabrikk ble totalskadet, to sager og to møller brant også ned. På branntomten lot Gerner oppføre en ny bygning som i nyere tid ble hovedbygningen til Moss Bryggeri.

1808

Året etter, i 1808, ble byen på ny rammet av en større brann. Brannen oppstod den 14. juni i grosserer Momme Petersons gård, i bakgården ved fjøset tilhørende Kongens gate 22. Ilden spredte seg raskt over til den andre siden av gaten hvor Magnus Tyrholms store eiendom med brænderi, tobakksfabrikk m.m. brant ned. Videre spredte ilden seg oppover Kongens gate hvor en rekke større eiendommer strøk med, totalt 22 bygninger brant ned.

Årsaken til denne brannen ble heller aldri avklart. Imidlertid ble brannene i 1807 og 1808 av mindre betydning for det fremtidige bybilde selv om den nedsatte kongelige kommisjon etter brannen besluttet en mindre utvidelse av gatene der hvor brannene hadde herjet.

Det ble i ettertid besluttet at nyoppførte hus skulle trekkes lenger tilbake fra gaten for å bedre ferdsel og fremkommelighet, samt å forhindre at gnister ved eventuelt nye branner skulle spre seg til flere gårder.

Etter brannen ble en liten plass ved siden av Kongens gate 22 gjort tilgjengelig som torv for bøndene. Plassen fikk navnet Prinds Christians Torv oppkalt etter Prinds Christian August som da var landets høyeste hærfører. Plassen er i dag bedre kjent som Øvre Torg. Prinsen besøkte byen i 1808 og nøy stor popularitet i byen av den grunn. Utover dette ble bybildet i Moss ikke så mye endret etter brannen, i boka MOSSIANA konkluderer forfatteren O.P. Nyquist at «Med hensyn til byens forskjønnelse og regulering synes det som om disse begivenheter liten betydning har hat».....

Brannene i 1807 og 1808 rammet de fleste av byens større næringsdrivende, med unntak av Johan Gude og Hans Mathiesen som slapp unna med skrekken. I årene etter disse bybrannene ble byen preget av stagnasjon og tilbakegang.

Ved folketellingen i 1801 var 1408 mennesker bosatt i byen, mens antallet i 1815 var redusert til 1247. I denne perioden var det stor kornmangel i Norge, noe som i tillegg til brannene kom til å prege byens utvikling gjennom flere år i negativ retning.

I januar 1842 oppstod det brann i en møllebygning som lå ved siden av Konvensjonsgården. Denne brannen kunne fort ha utviklet seg til en større bybrann, men vekteren i brannvakta øverst i Bjerget oppdaget tidlig branntilløpet som raskt ble slukket. Heldigvis var det lite vind den dagen, det reddet sannsynligvis Konvensjonsgården og de gamle arbeiderboligene på Verket. I dag benyttes branntomta til parkeringsplass for leietakere i Konvensjonsgården og andre.

1858

Torsdag den 15. april 1858 gol igjen den røde hane i Moss. Denne gangen utviklet brannen seg til å bli den største bybrann i byens historie, hele 58 hus og større gårder ble flammens rov. Brannen startet i den gamle prestegården som nå var i blikkenslager Hoelstads eie. Gården lå på hjørnet av Bakkene og Værlegaten, vest for Kong Carl Johans Hospital ved Kransen.

Moss var i 1858 i all hovedsak fremdeles bebygd med hus i tre, og ilden fikk av den grunn godt tak. Det ble antatt at brannen startet ved at gnister fra skorsteinen hadde falt ned gjennom en liten åpning mellom hoved- og sidebygningen og deretter antent noe tørt treverk. Vinden var sterk fra sydlig retning, og ilden spredde seg raskt til de omliggende husene ved prestegården. Deretter herjet brannen i Kirkegaten og Storgaten nordover på begge sider frem til bryggeriet i Henrich Gerners gate. Byens borgere og brannkonstabler deltok aktivt under brannen, men kunne lite gjøre med det store ildhavet i den sterke vinden.

Fra Horten, hvor brannen ble observert, beordret sjefen for Carl Johans Værns Verft en styrke på 60 mann fra marinekorpset sendt til hjelp for slukking. Korpset hadde med seg to effektive sprøyter, men selv med disse hjelpemidlene ville ikke ildens videre herjinger sydover Storgaten la seg stoppe i den sterke vinden. Brannen stoppet av seg selv ved «Haffnergaarden» som var oppført i bindingsverk og mur, og ikke minst ved at nabohuset tilhørende P. Herføll også var oppført i mur og i tillegg utstyrt med jerndører og sinktak. Dog ble begge bygninger betydelig skadet.

Av større gårder og bygninger som brant kan nevnes den gamle prestegården hvor brannen startet, korskirken fra 1779, rådhuset, Herbergegården (nåværende Moss Hotell), fattighuset, allmueskolen og nordre del av Storgaten fra nr. 28 til Gudegården (nåværende) og Kong Carl. Mange av bygningene hadde ingen forsikring og eierne led store tap står det i beretningene. I byens avis, Moss Tilskuer, kunne man etter brannen lese om avisens bekymring for byens mange små eiendomsbesittere, håndverkere og småkjøpmenn, som eide sine hus, men ikke hadde forsikret dem.

Hva byens fattige, dagarbeidere og andre med få midler angikk mente avisen at disse ikke i vesentlig grad ble rammet siden ingen av dem eide husene de bodde i, og at de heller ikke eide så mye møbler eller løsøre....

I den samme avis kunne en også lese at brannen i tillegg til en betydelig mengde trelast også slukte «160.000 pottes brændevin der gik op i luer...».

Brannen fikk mye oppmerksomhet også internasjonalt, ikke minst på grunn av at det i landets hovedstad Christiania dagen før også hadde brutt ut en stor bybrann.

Innsamlede midler fra utlandet tilkom i stor grad også de hardt rammede i Moss. Det var bidrag fra Stockholm, London, Le Havre, Rouen, Dieppe, Calais og Paris. Særlig stor var gleden over bidrag fra den svenske kongefamilien i Stockholm ved enkedronning Eugenie, kronprinsesse Lovise og prinsesse Sophie, som privat alle ga sin skjerv. Fra Stockholm ble det også fra det kongelige teater og regimentets musikkorps donert et større beløp til byens brannlidte.

Etter brannen skrev Amtmand Sibbern en rapport til sin bror (Hs. Exelence statsminister Due) i Stockholm. Det var på kronprinsens uttrykkelige anmodning at han skulle fremheve den store innsatsen byens borgere utførte under bekjempelsen av brannen. Amtmand Sibbern poengterte i sitt brev at «Byens Autoriteter og Brandfolk har anvendt al mulig Omtanke og Anstregelse, ligesom jeg holder mig overbevidst om, at Brandberedskaperne og Brandvæsenet i det hele i Moss er i ligesaa god om end ikke bedre Orden end i de fleste af landets øvrige byer».

Et ytterligere bevis på hvilken oppmerksomhet brannene i Christiania og Moss ble til dels var at de begge ble omtalt i kronprinsens trontale ved åpningen av Stortinget 14. mai samme år.

En reguleringsplan som var påbegynt allerede i 1847 ble hasteslutført og godkjent bare en måned etter brannen. I tråd med denne ble det etter kort tid besluttet hvor gjenoppbyggingen av de kommunalt eide nedbrente bygningene skulle finne sted. Med utgangspunkt i den nye reguleringsplanen ble de gjenoppbygde hus trukket noe tilbake for å forhindre at fremtidige branner skulle spre seg.

For å avhjelpe gjenoppbyggingen ble det etter kongelig Mursteinsforordning av 23. april 1858 bestemt at mur- og takstein kunne innføres tollfritt til de to brannherjede byene Christiania og Moss. Nå ble det like billig å bygge i mur som i tre, men i motsetning til i Christiania nølte folk i Moss mye lenger med å bygge i mur.

Gjenoppbyggingen gikk raskt, omtrent samtlige av de privateide bygningene var allerede i slutten av oktober samme år under tak. Bygningene ble i hovedsak oppført i tre, «men hist og her så man en mursteinsbygning reise seg» står det å lese i «MOSSIANIA Fra Ældre Tider».

Ved brannen i 1858 ble slukkevann hentet fra offentlige vannkummer som i det vesentligste lå i Storgaten. I tillegg var det hver huseiers ansvar å ha en vannpost fylt med vann til enhver tid. Vannet ble tilført fra det gamle private vannverket anlagt av Johan Gude i 1794. Han bygde en vannrenne fra Karne Dam, da tilhørende Moss Jernverk, med et 3 tommers rør til å forsyne hans nye innretninger for brændevinsbrænderiet.

Senere ble flere gårder tilknyttet med egne ledninger og avstikkere i tre. I 1800 hadde 15 gårder såkalte vannspring i eget hus. Tidligere måtte beboerne i disse gårdene, (som for byens øvrige innbyggere), hente vann fra brønner, fossen eller Vansjø. Vannpostene rundt i byens sentrale deler var koblet sammen med trerør av uthulede stokker, men disse vannpostene var helt utilstrekkelige til å dekke behovet for slukkevann ved en storbrann.

Etter brannen var det enighet blant byens politikere og andre notabiliteter at byen trengte et nytt vannverk (pumpehus) med tilhørende vannbasseng til slukkevann. Til tross for enigheten om behovet ble det likevel ikke før i 1871 etablert en formell komite som skulle vurdere byens vannforsyning og fremme forslag til formannskapet med plan og kostnadsoverslag. Med nødvendige grunnervervelser og fallrettigheter ble byggingen av vannverket vedtatt i 1874 til en kostnad av 45.000 spesidaler.

I 1876 ble vannverket satt i drift med vann tilført drivhjulet (overfallshjul) via åpne renner fra Karpe Dam. To dobbeltvirkende stempelpumper levert av Aker Mekaniske Verksted kunne til sammen levere 24 liter pr. sekund ut på nettet. Anlegget måtte driftes under hensyn til at andre brukere også trengte driftsvann, som for eksempel Moss Aktiemøller. Ved en vannstand på 47 cm eller mindre «under dammen» måtte vannverket dele vann med møllene. Da gikk pumpene om dagen for blant annet å fylle vannbassenget på Klommestén, mens møllene nyttet vannet om natten.

Med etableringen av det nye vannverket ble også et permanent brannvesen grunnlagt. Det ble i den forbindelse ansatt 1 brannmester, 1 pumpemann, 3 konstabler og 6 vektere.

1881

Den 6. juli 1881 om morgenen brøt den siste større bybrann ut i Moss. Moss Bryggeri, som da var bygd opp på branntomta til Magnus Tyrholm i Kongens gate 15 etter bybrannen i 1808. (Etter brannen oppførte Moss Privatbank, senere Moss og Oplands bank, et nytt bygg på tomta). Brannen begynte i et rom hvor flaskene ble pakket ned i halm. Fra det nye vannverket fikk brannkorpset tilstrekkelig med slukkevann til å slukke brannen i bryggeriet og forhindret derved videre utbredelse mot nord. Men med kraftig nordlig vind spredde brannen seg over gaten til enkefrue Bloms (mor til hele byens trelasthandel og sagbruksvirksomhet, og til to skipsrederier) store trehus på motsatt side. Herfra forplantet brannen seg til konsul Th. Petersons mange trehus som lå der hvor Basartak bygningen ligger i dag og videre oppover til småhusene på søndre del av Bjerget.

Nå ble samtlige brannmannskaper i byen samlet til innsats, men med alle kummer og slanger knyttet opp til det nye vannverket for slukking av brannen i bryggeriet var det rett og slett ikke mer vann tilgjengelig for videre innsats. Byens gamle vannverk fra 1794 var nedlagt da det nye ble bygget i 1876. Samtidig var de gamle vannpostene nedlagt og forordningen om at hver husstand i sommermånedene var forpliktet til å ha fylte vanntønner utenfor husene avviklet.

En stor styrke marinegaster, som tilfeldigvis var i byen, ble også stilt til disposisjon og tok del i slukningsarbeidet. Imidlertid spredde brannen seg hurtig på begge sider av Kongens gate og stoppet ikke før der hvor Klostergata (ovenfor lyskrysset ved Flemminghjørnet) begynner i dag. Etter 8 timer ble man herre over brannen, til sammen 39 gårder ble ildens offer. Alle bygninger som brant var i privat eie, Telegrafstationen som også strøk med ble midlertidig reetablert i Dronningens gate.

Gjenoppbyggingen skjedde raskt etter kommunens nye reguleringer med blant annet utvidet gateløp i Kongens gate og ikke minst i henhold til den innførte forordningen om murtvang i byens sentrale deler. Videre ble Øvre Torg (Prinds Christians Torv) utvidet og Wulfsbergs gate forlenget opp gjennom nordre Bjerget hvor mange nye hus ble reist. Et gammelt «Stræde» (det såkalte Præstegaardsstræde) ble utvidet til en 10 meters bred gate forlenget fra Kongens gate til Høienhaldgaten og gitt navnet Løkkegaten.

Ved Øvre Torg ble nåværende Basarbygning bygget etter at Konsul Th. Peterson avstod hele branntomten uten vederlag mot at han ble fritatt for å bygge opp igjen de nedbrente bygningene, samt at han fritt kunne heve og disponere det utbetalte forsikringsbeløp i forbindelse med brannen. Enkefrue Blom avstod også grunn til utvidelse av torget mot at hun fikk «Facaderet» (rett til

inngangsside mot veien/torget) fra det bygget hun senere oppførte, nåværende Kongens gate 22 (Elefantapoteket). På taket av Basarbygget ble det anlagt en liten park, og i Bjerget ble det åpnet en ny plass, «som fortsattes i 40 Alens Bredde lige til Vansjø» som Byfogd F.A.Z. Sandberg skriver i sin bok «Kjøbstaden Moss fra 1896.

Gjenoppbyggingen av nye hus ble raskt igangsatt og den daværende nedre bydels mest sentrale strøk ble ved reguleringen «betydelig forskjønnnet» som det beskrives i «MOSSIANIA Fra Ældre Tider».

Kongens gate ble utvidet og gateløpet mot Torvet og bakken i området senket. Istedenfor gamle høyst uanselige gårder reiste det seg nå store moderne bygårder som det står i gamle nedtegninger.

I erkjennelse av at kapasiteten til det nye trykkbassenget på Klommestien var utilstrekkelig ved en storbrann ble det besluttet å utvide denne. Et nytt tilleggsbasseng stod ferdig i 1894 og kapasiteten ble derved fordoblet til 1200 kubikkmeter.